

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

14&15 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΡΕΘΥΜΝΟ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αλφαβητικός κατάλογος εισηγητών Συνεδρίου	11
Παναγιώτης Διαμαντόπουλος.....	13
Χαιρετισμοί	
Προέδρου Οργανωτικής Επιτροπής	19
Προέδρου Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης	22
Εισαγωγική ομιλία	
Κρασανάκης Γεώργιος <i>Ηθικές και Θρησκευτικές βάσεις της ψυχικής ανάπτυξης του ανθρώπου</i>	27
Ενότητα Α΄ : ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	
Crzymala- Moszczyńska Halina <i>Children's spirituality: Approach from the point of view of cultural psychology of religion</i>	51
Κουρκούτας Ηλίας <i>Η δυναμική της ηθικής ανάπτυξης και η σχέση της με την συνολική ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού</i>	58
Κουρκούτας Ηλίας <i>Ψυχοπιεστικές και τραυματικές εμπειρίες στην παιδική ηλικία και η σχέση τους με την ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης σε «κανονικά» παιδιά και παιδιά με σύνδρομο Down</i>	74
Μανωλίτσης Γεώργιος <i>Η απάθεια των παιδιών της προσχολικής ηλικίας και οι συνέπειές της στις διαπροσωπικές τους σχέσεις</i>	94
Niemczyński Adam <i>Teachers facing pupils' participation</i>	109
Πουρκός Μάριος <i>Εμπειρία και ηθικές φωνές: ο ρόλος του πλαισίου και της γλώσσας στην ηθική αγωγή και ανάπτυξη των παιδιών</i>	116
Πουρκός Μάριος <i>Προσεγγίσεις της αφήγησης και ο ρόλος της στην ηθική αγωγή και ανάπτυξη: Προς μια οικο-σωματικο-βιωματική προσέγγιση και μια βιωματική, ευρετική και επικοινωνιακή ψυχοπαιδαγωγική</i>	139
Πουρκός Μάριος <i>Ο ρόλος της αφήγησης προσωπικών διλημματικών ιστοριών στην ηθική και πνευματική αγωγή και ανάπτυξη: Μια εφαρμογή της βιωματικής, ευρετικής και επικοινωνιακής ψυχοπαιδαγωγικής</i>	155
Πουρκός Μάριος <i>Για ποιά ηθική αγωγή και ανάπτυξη των παιδιών στην εποχή της πληροφορίας και της παγκοσμιοποιημένης αγοράς των ΗΠΑ μιλάμε; Τι μπορούμε να μάθουμε από την τραγωδία του Columbine; Μια οικο-σωματικο-βιωματική προσέγγιση</i>	172

Ενότητα Β΄ : ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Αντωνακάκης Δημήτρης <i>Η δια της μουσικής ηθική αγωγή των παιδιών στην Αρχαία Ελλάδα</i>	197
Βαϊρινού Κωνσταντία - Καμαρούδης Σταύρος <i>Η ηθική και θρησκευτική αγωγή στο νηπιαγωγείο: Από την «Ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδών» στα θρησκευτικά της διαθεματικής προσέγγισης</i>	206
Καραβιτάκη Μαρία - Λαγουδάκης Μιχαήλ <i>Στάσεις και απόψεις των νηπιαγωγών του Νομού Χανίων για την ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη και αγωγή των νηπίων μέσω του ισχύοντος αναλυτικού προγράμματος προασχολικής ηλικίας</i>	220
Κόφφας Αλέξανδρος <i>Η διδακτική των θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο</i>	239
Πρωτ. Κωστάκης Ε. Κωνσταντίνος <i>Ηθικά και θρησκευτικά θέματα από το «Περί παιδων αγωγής» Ερμηνεία ενός ανέκδοτου κώδικα</i>	251
Μετοχιανάκης Γ. Ηλίας <i>Χριστιανική και ηθική ζωή του παιδιού (ηλικίας 11 και 12 ετών)</i>	263
Ρέλλος Νικόλαος <i>«Ηθική αγωγή Μεταβίβαση αξιών μέσω του Σχολείου»</i>	286
Πανταζής Χ. Σπύρος - Σακελλαρίου Ι. Μαρία <i>Θρησκευτική αγωγή στην προσχολική ηλικία</i>	305
Σερλέτη Ε. - Παπασταφενάκη Μ. - Περρή Κ. Κρασανάκη Θ. - Λιόνη Ι. - Φανουργιάκη Α. <i>«Τα γενέθλια του Χριστού»: Μια πρόταση εορτασμού των «Γενεθλίων» του Χριστού από τα παιδιά του νηπιαγωγείου στο πλαίσιο ενός σχεδίου εργασίας</i>	314
Σταυριανός Κυριάκος - Ζαράνης Νικόλαος - Νύκταρης Κωνσταντίνος <i>Η διδασκαλία της παραβολής του ασώτου με τη βοήθεια υπολογιστή</i>	323
Σαράντης Κ. Χέλμης - Ματσαγγούρας Γ. Ηλίας <i>Ηθική αγωγή: Αναζητώντας τη σύγκλιση της αγωγής χαρακτήρα, της γνωστικο-συναισθηματικής και της νευροφυσιολογικής κατεύθυνσης</i>	332

Ενότητα Γ΄ : ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Γεωργοπούλου Κατερίνα - Πούρκος Μάριος <i>Οι αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς των εφήβων στο σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα</i>	359
Γκλιάνου - Χριστοδούλου Νικολέττα <i>Παιδική λογοτεχνία: Χώρος εφαρμογής της εκπαίδευσης για την ηθική διαπαιδαγώγηση του μικρού παιδιού</i>	382
Καραΐσκου Μαρία <i>«Αποτυπώσεις» του παιδικού ψυχισμού στην νεοελληνική λογοτεχνία: Α. Παπαδιαμάντη, «Παιδική Πασχαλιά» (1891) Ε. Ροΐδη, «Επιστολή εις την Παναγίαν» (1897)</i>	390

Μπαλτά Βενετία	
<i>Ηθικές αξίες στο λογοτεχνικό έργο για παιδιά της Άλκης Ζέη</i>	404
Οικονομίδης Δ. Βασίλειος	
<i>Η χριστιανική θρησκεία στο «Ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων για το ηπιαγωγείο»</i>	414
Σιβροπούλου Ειρήνη	
<i>Ηθικοκοινωνικές και θρησκευτικές αξίες στις εικονογραφημένες μικρές ιστορίες του 2002..</i>	438
Σιδηροπούλου Χριστίνα	
<i>Εξελιξείς και αλλαγές σε θέματα θρησκευτικής αγωγής στην ελληνική ποίηση (1945-1985) για παιδιά</i>	451

Ενότητα Δ' : ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Κουτρούμπα Κωνσταντίνα	
<i>Η συμβολή της Οικιακής Οικονομίας στην ηθική ανάπτυξη και αγωγή του παιδιού: Το παράδειγμα της οικογένειας</i>	465
Μητροπούλου Βασιλική	
<i>Αρνητικές επιδράσεις του διαδικτύου στην εθνική και θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών</i> .	475
Παπαγεωργίου Νίκη	
<i>Ηθική και αξίες σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο</i>	484
Παλατσιδου Μαρία - Κωνσταντινίδου Μαρία - Τζεμαλή Μηλαζήμ	
Μποσταντζή Αίτην - Χαλβατζή Παρασκευή	
<i>Τα πρότυπα ρόλου χριστιανών και μουσουλμάνων φοιτητών και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση ηθικών αξιών και προσωπικών χαρακτηριστικών</i>	492

Ενότητα Ε' : ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Maraval Pierre	
<i>Les petits enfants dans l' evangile de Matthieu: Interpretation patristique</i>	507
Γεναράκη Αμαλία	
<i>Τύπος και ουσία στην λατρευτική αγωγή των παιδιών</i>	515
Αρχιμανδρίτης Γρινιεζάκης Μακάριος	
<i>Η συναίνεση των ανηλίκων για την τέλεση ιατρικών πράξεων</i>	533
Κανιολάκης Γιάννης	
<i>Η κατηχητική μυσταγωγική πράξη ως τρόπος της ηθικοθρησκευτικής αγωγής και ωρίμανσης του ανθρώπου</i>	540
Λάμπρος Κωνσταντίνος	
<i>Ο ρόλος του πατέρα στη θρησκευτική αγωγή του παιδιού</i>	553
Μπουρνέλης Απόστολος	
<i>Μέσα και παράγοντες ανάπτυξης της ηθικότητας και της θρησκευτικότητας των παιδιών κατά τον Ιερών Χρυσόστομον</i>	559
Νύχτη Μαρία	
<i>Χριστιανική προσέγγιση της ηθικής και της θρησκευτικής αγωγής</i>	576
Τζαβάρας Γιάννης	
<i>Η αγωνία ως μέσο ηθικο-θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης κατά τον Κιρκέγκωρ</i>	584
Πρίσματα Συνεδρίου	589

**Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΣΤΟ «ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ
ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ» ***

Οικονομίδης Δ. Βασίλειος

Εισαγωγή

Η χρήση και η διδασκαλία της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση αποσκοπεί όχι μόνο στην αισθητική απόλαυση και στην καλλιέργεια της φιλιαναγνωσίας, αλλά και στον φρονηματισμό των μαθητών. Έτσι, τα λογοτεχνικά κείμενα που περιλαμβάνονται στα σχολικά βιβλία λογοτεχνίας υποβοηθούν την εθνική, συναισθηματική, κοινωνική, ηθική και θρησκευτική διαμόρφωση των παιδιών μεταδίδοντας μηνύματα που επηρεάζουν τις γνώσεις, τις απόψεις και τις στάσεις των μαθητών απέναντι σε πρόσωπα, ομάδες, θεσμούς και ιδεολογίες (Ζερβού, Α., 1999: 16· Χοντολίδου, Ε., 1999 : 28· Μηλιώνης, Χ., 1989: 51-52· Παγανός, Γ., 1989: 95· Αναγνωστόπουλος, Β., 2001:15). Αφενός η χρήση της λογοτεχνίας για φρονηματιστικούς σκοπούς φαίνεται να αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της εκπαιδευτικής πολιτικής των περισσότερων κρατών (Αποστολίδου, Β. 1999: 335), και αφετέρου η απογύμνωση των λογοτεχνικών κειμένων από τα μηνύματα που μεταδίδουν θεωρείται αδύνατη και προβληματική (Κοντολέων, Μ. 1987: 23-24· Καλλέργης, Η., 1993: 46), αφού ο λογοτέχνης είναι πρόσωπο-φορέας απόψεων, στάσεων και ιδεών (Καλλέργης, Η., 1993: 48· Οικονομίδου, Σ., 2000: 51-53). Με δεδομένη, λοιπόν, την ιδεολογική διάσταση των κειμένων, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η διδακτική αξιοποίηση των μηνυμάτων τους με τρόπο γονιμοποιό για την εκπαιδευτική διαδικασία (Αποστολίδου, Β. 1999: 336-337).

Στο νηπιαγωγείο «η ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων έχει ως βασικό στόχο την ψυχαγωγία και την αισθητική καλλιέργεια του νηπίου. Συγχρόνως όμως βοηθάει στην κοινωνικο-συναισθηματική, ηθική και νοητική ανάπτυξή του. Το νήπιο βιώνει ποικίλες καταστάσεις μέσα από τα λογοτεχνικά έργα και εμπλουτίζει τις εμπειρίες του. Ξεπερνά τα προσωπικά του προβλήματα και άγχη και δέχεται πολλαπλά μηνύματα σχετικά με τις ηθικές και κοινωνικές

* Η παρούσα εισήγηση εκφράζει απόψεις και θέσεις του εισηγητή, το περιεχόμενο των οποίων δεν έχει κριθεί από οποιαδήποτε Επιτροπή.

αξίες της ζωής. Μέσα από τις ιστορίες τα νήπια αποκτούν με τρόπο έμμεσο και διασκεδαστικό πληροφορίες και γνώσεις σχετικές με τον κόσμο που μας περιβάλλει» (ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι. 1991: 182). Αλλά και στο «Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο»¹ (στο εξής: Ανθολόγιο) αναφέρεται με σαφήνεια ότι επιδιώκεται «το νήπιο να δεχτεί μια ποικιλία μηνυμάτων, γνωστικών, κοινωνικών, συναισθηματικών και να κατανοήσει μια ποικιλία καταστάσεων, όπως μετουσιώνονται μέσα από τη λογοτεχνία» (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2001:5). Ένα από τα κριτήρια επιλογής των λογοτεχνικών κειμένων που περιλαμβάνονται στο Ανθολόγιο είναι η θεματολογία τους, η οποία αφορά «την οικογένεια, το φυσικό και τεχνητό περιβάλλον, καθώς και το κοινωνικό περιβάλλον με τον παραδοσιακό και το σύγχρονο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του,....την οικολογία, τις διαχρονικές αξίες, το λαϊκό μας πολιτισμό αλλά και τον πολιτισμό άλλων λαών» (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2001: 5). Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι τα λογοτεχνικά κείμενα του Ανθολογίου πέρα από την αισθητική απόλαυση και τη γλωσσική καλλιέργεια του παιδιού «μπορούν να υποστηρίξουν με επιτυχία την ηθική, θρησκευτική, κοινωνική, συναισθηματική, διαπολιτισμική κ.τ.λ. αγωγή» (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2001:6, 10).

Τα λογοτεχνικά κείμενα που αφηγούμαστε στο Νηπιαγωγείο μεταδίδουν στα παιδιά γνώσεις, αξίες, στάσεις, μορφές συμπεριφοράς πάνω σε ποικίλα θέματα και τομείς της κοινωνικής ζωής. Με τρόπο έμμεσο, φυσικό, ανεπαίσθητο πολλές φορές, και γι' αυτό αποτελεσματικό (Οικονομίδου, Σ., 2000: 49-50), μπορούν να καλλιεργούν στους μικρούς ακροατές απόψεις, στάσεις, πεποιθήσεις θετικές ή αρνητικές για ιδέες, καταστάσεις, πρόσωπα, θεσμούς (πρβλ. την ανάλογη άποψη για τα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου σε Φραγκουδάκη, Α., 1978: 11-13· Ρεράκης, Η., 1997: 31-32).

Ένας τομέας στον οποίο ασκούνται επιδράσεις στα παιδιά μέσω της ανάγνωσης κατάλληλα επιλεγμένων κειμένων είναι η σχέση τους με θέματα σχετικά με τη θρησκεία.

Έχει ήδη επισημανθεί από προηγούμενες έρευνες η ύπαρξη και η επίδραση τέτοιων κειμένων τόσο στα παλαιότερα όσο και στα σύγχρονα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου και έχει ασκηθεί κριτική επί αυτών (Φραγκουδάκη, Α., 1978· Βαγιανός, Γ., 1989· Νταφούλης, Δ., 1995· Οικονομίδης, Β., 1998).

1. ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π. Ι. (2001). *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο*, Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β. Το Ανθολόγιο αυτό συνέταξαν οι Π. Αναστασίου, Ειρ. Γενειατάκη, Ζ. Γκενάκου, Ε. Δράγαση, Γ. Μαυροειδής και Α. Νιάρχου. Την επιμέλεια των κειμένων είχε η Λ. Μπουσούνη, την εποπτεία και τον συντονισμό οι Ε. Δράγαση, Δ. Μελάς και Γ. Μαυροειδής, ενώ η εικονογράφηση είναι της Κ. Τσάκωνα. Πρόκειται για μία κατά πολύ επανυξημένη και βελτιωμένη έκδοση του ομώνυμου Ανθολογίου που είχε συνταχθεί από την ίδια περίπου ομάδα και είχε εκδοθεί το 1996.

Αντίστοιχες έρευνες δεν υπάρχουν όσον αφορά τα κείμενα που αφηγούμαστε στο Νηπιαγωγείο, επειδή μέχρι πρότινος δεν υπήρχε ένα βιβλίο-Ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων, ένα corpus κειμένων κοινό για όλα τα Νηπιαγωγεία, το οποίο εκδιδόταν από το κράτος, όπως συνέβαινε με τα διδακτικά εγχειρίδια γλώσσας και λογοτεχνίας των άλλων σχολικών βαθμίδων, ή με την έγκριση του κράτους. Έτσι, ενώ πανελλαδικά σε όλα τα Δημοτικά Σχολεία, Γυμνάσια και Λύκεια διδάσκονταν τα ίδια βιβλία λογοτεχνίας ανά σχολική τάξη (με ό,τι θετικό και αρνητικό συνεπάγεται η χρήση ενός μόνο βιβλίου) οι νηπιαγωγοί μπορούσαν να επιλέγουν τα λογοτεχνικά κείμενα που θα διάβαζαν ή θα αφηγούνταν στα νήπια από διάφορες πηγές σύμφωνα με τα προσωπικά, αισθητικά, ιδεολογικά και παιδαγωγικά τους κριτήρια. Από το 1996, οπότε εκδόθηκε το «Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο», σε όλα τα Νηπιαγωγεία της χώρας υπάρχει η ίδια, κρατική ως τη χαρακτηρίσουμε, συλλογή πεζών και ποιητικών κειμένων, από την οποία κάθε νηπιαγωγός έχει τη δυνατότητα να επιλέξει, σύμφωνα με τα δικά της κριτήρια, κείμενα για ανάγνωση ή αφήγηση προς τα παιδιά. Η έκδοση του Ανθολογίου δεν εξοστρακίζει από το Νηπιαγωγείο οποιοδήποτε άλλο λογοτεχνικό βιβλίο (αυτοτελές ή συλλογή). Αυτό σημαίνει ότι οι νηπιαγωγοί δεν χρησιμοποιούν μόνο το Ανθολόγιο ως σημείο επαφής του παιδιού με τη λογοτεχνία, όπως συμβαίνει στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης με τα διδακτικά εγχειρίδια γλώσσας και λογοτεχνίας. Ωστόσο η ερευνητική μελέτη του κρατικού Ανθολογίου μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν η Πολιτεία προσπαθεί να διαμορφώσει τους μαθητές σύμφωνα με τους σκοπούς της εκπαίδευσης μέσω της μετάδοσης συγκεκριμένων μηνυμάτων που εμπεριέχονται στα λογοτεχνικά κείμενα του Ανθολογίου της (Μπονίδης, Κ. και Χοντολίδου, Ε., 1997: 213).

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι ένας από τους σκοπούς της ελληνικής εκπαίδευσης σύμφωνα με το Σύνταγμα είναι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων (Άρθρο 16, Παρ. 2) και σύμφωνα με το Νόμο Πλαίσιο 1566 / 1985, που πραγματώνει τις σχετικές με την εκπαίδευση διατάξεις του Συντάγματος, ένας από τους σκοπούς της Α/θμιας και της Β/θμιας Εκπαίδευσης είναι να υποβοηθεί τους μαθητές να διακατέχονται από πίστη προς τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης (Άρθρο 1, Παρ. 1α). Παρά την αρνητική κριτική που έχουν δεχθεί τα παραπάνω νομικά κείμενα (ως αντίθετα στην αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας του ατόμου) και τις προτάσεις τροποποίησης τους (Χλέπας, Ν.-Κ. 1997: 52-53· Δημητρόπουλος, Π. 1997: 65, 95-100· Σταθόπουλος, Μ. 1999: 216-217· Σωτηρέλης, Γ. 1999: 25-33· Δημούλης, Δ. 1999: 132-137· Ζαμπέτα, Ε., 2003: 110-111) βρίσκονται σε ισχύ και προφανώς διέπουν και τους σκοπούς του Νηπια-

γωγείου: Αν και δεν αναφέρεται ρητά κάτι σχετικό με τη θρησκευτική ή τη χριστιανική ανάπτυξη των παιδιών στο Νόμο Πλαίσιο 1566 / 1985, Άρθρο 3, Παρ. 1, που καθορίζει το σκοπό του Νηπιαγωγείου, αυτή εντάσσεται στην κοινωνική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα τόσο το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1989 όσο και το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών του 2002 να περιέχουν ως στόχο και την επαφή των νηπίων με την ορθόδοξη πίστη και λατρεία και να προβλέπουν την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σχετικών με τη χριστιανική πίστη και τις πανανθρώπινες αξίες του Χριστιανισμού (Κιτσαράς, Γ. 2001: 85' ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 1990: 6' ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 1991: 89, 112-114' ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2002: 18' Παπάς, Α., 1990:115, 119-120' Κόφφας, Α., 2002:427-433). Η θρησκευτική ανάπτυξη και η χριστιανική καλλιέργεια των μαθητών σε όλες τις σχολικές βαθμίδες δεν επιτελείται μόνο με τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, αλλά και μέσα από τη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων που παρέχουν σχετικές ευκαιρίες προς τούτο, ιδιαίτερα δε, μέσα από το μάθημα της γλώσσας και της λογοτεχνίας με κείμενα που μεταδίδουν στους μαθητές κατάλληλα μηνύματα (Βαγιανός, Γ., 1989: 152-159' Ζαμπέτα, Ε., 2003: 118-119, 129-146). Παρουσιάζει, λοιπόν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση της θέσης που καταλαμβάνει η χριστιανική θρησκεία στο κρατικό Ανθολόγιο του Νηπιαγωγείου. Η διερεύνηση αυτή θα μας βοηθήσει να διακρίνουμε ποια στάση απέναντι στη χριστιανική θρησκεία θέλει να μεταδώσει στα παιδιά η Πολιτεία μέσω της εκπαίδευσης.

Σκοπός μας είναι καταγράφοντας τις αναφορές που γίνονται για τη χριστιανική θρησκεία στα κείμενα του Ανθολογίου να διαπιστώσουμε από παιδαγωγικής πλευράς αν το παιδί μέσα από τα κείμενα αυτά έρχεται σε επαφή με στοιχεία της χριστιανικής πίστης και ζωής, να εντοπίσουμε ποια από αυτά τα στοιχεία εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό και ποια είναι η καταλληλότητα και η αποτελεσματικότητά τους για τη θρησκευτική και ιδιαίτερα τη χριστιανική καλλιέργεια των μαθητών του Νηπιαγωγείου.

Με βάση όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω και τη σκοποθεσία της έρευνάς μας διατυπώσαμε τα εξής ερωτήματα:

- Ποια θέματα από τη χριστιανική θρησκεία παρουσιάζονται στα κείμενα του Ανθολογίου; Δίνεται βάρος σε θέματα δογματικά, θεολογικά, ποιμαντικά ή σε λατρευτικά;
- Υπάρχουν αναφορές στη ζωή του Ιησού και των Αγίων, και πώς χρησιμοποιούνται αυτές;
- Πώς παρουσιάζεται ο Θεός και οι ιδιότητές του;
- Πώς παρουσιάζεται ο άνθρωπος στη σχέση του με το Θεό και τη χριστιανική διδασκαλία; Είναι άθεος ή πιστός; Συμμετέχει στη θεία λατρεία;

- Προσεύχεται, επικαλείται το Θεό; Εφαρμόζει τη χριστιανική διδασκαλία;
- Ποιες γνώσεις, στάσεις, αξίες και συμπεριφορές, μηνύματα και ιδέες μεταδίδονται στους μαθητές μέσα από τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία; Καλλιεργείται το θρησκευτικό τους συναίσθημα;
 - Ποια έκταση στο σύνολο του Ανθολογίου καταλαμβάνουν οι αναφορές στη χριστιανική θρησκεία;
 - Υπάρχουν συγκεκριμένες ενότητες του Ανθολογίου που έχουν αμιγώς ή κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο; Ποιο είναι το ποσοστό τους στο σύνολο των ενοτήτων του Ανθολογίου και ποιο είναι το ποιοτικό τους επίπεδο;

Στη συνέχεια ακολουθούν η παρουσίαση της μεθοδολογίας, των αποτελεσμάτων της έρευνας, η προσπάθεια ερμηνείας τους και η διατύπωση από παιδαγωγικής απόψεως συμπερασμάτων, παρατηρήσεων και προτάσεων διδακτικής αξιοποίησης.

Μεθοδολογία της έρευνας

Για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας εφαρμόσαμε τη μέθοδο της «ανάλυσης περιεχομένου» (content analysis). Πρόκειται για μια τεχνική έρευνας, η οποία αναπτύχθηκε αρχικά στις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα μας (Berelson, B., 1952: 21-25· Krippendorff, K. 1981: 13-16), έχει ως σκοπό την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του έκδηλου (manifest) περιεχομένου της επικοινωνίας (Berelson, B., 1952: 18· Krippendorff, K., 1981: 21-24· Lagneau, J., 1996: 326) και «προσπαθεί να αποκαλύψει μέσα από το φανερό περιεχόμενο και πέρα απ' αυτό το λανθάνον ή κρυμμένο περιεχόμενο, που η αποκάλυψή του θα δώσει στο ακατέργαστο στοιχείο όλη του τη σημασία.» (Lagneau, J., 1996: 326). Η ανάλυση περιεχομένου μπορεί να είναι και ποσοτική και ποιοτική. Χρησιμοποιείται ευρύτατα και σε έρευνες σχετικές με το περιεχόμενο σχολικών και άλλων βιβλίων (Βάμβουκας, Μ., 1988: 263-281· Άχλης, Ν., 1983: 19-22· Πάλλα, Μ., 1992· Duverger, M., 1989: 87-121· Μπονίδης, Κ. και Χοντολίδου, Ε., 1997).

Ως υλικό της ερευνητικής μας εργασίας χρησιμοποιήσαμε το «Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο», που εκδόθηκε το 2001. Μελετήσαμε και τις 290 ενότητες του Ανθολογίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο στη μελέτη μας η ανάλυση περιεχομένου είναι όχι δειγματοληπτική, αλλά πλήρης, όσον αφορά τις ενότητες του Ανθολογίου που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Η εξέταση και των 290 ενοτήτων ικανοποιεί και την αρχή της αντιπροσωπευτικότητας (Χουρδάκης, Α., 1994: 8· Ρεράκης, Η., 1997: 39), αφού στις 290 αυτές ενότητες της μελέτης μας συμπεριλαμβάνονται όλες όσες περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία.

Ως μονάδα ανάλυσης και μέτρησης χρησιμοποιήσαμε την «ενότητα», ακολουθώντας τη διαίρεση του περιεχομένου του Ανθολογίου σε αυτοτελή λογοτεχνικά κείμενα.

Η διεξοδικότερη μελέτη του προβλήματος και η απάντηση των ερωτημάτων που θέσαμε εξ' αρχής, μας οδήγησαν για μεθοδολογικούς λόγους στον καθορισμό έξι κατηγοριών, στις οποίες κατατάξαμε τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία που εντοπίσαμε στο Ανθολόγιο. Κατά τον καθορισμό των κατηγοριών αυτών μεριμνήσαμε για την τήρηση των κανόνων της αντικειμενικότητας, της εξαντλητικότητας, της καθολικότητας και του αμοιβαίου αποκλεισμού (Βάμβουκας, Μ., 1988: 274-275· Krippendorff, Κ., 1981: 75). Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής:

- **Ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας:** Εδώ εντάσσονται όλες οι αναφορές που γίνονται στη ζωή και τη δράση του Ιησού, στο Βίο και την Πολιτεία των Αγίων, καθώς και σε σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του Χριστιανισμού (π.χ. «25^η Μαρτίου / όμορφη, διπλή χαρά», σελ.194).
- **Η ζωή και ο κόσμος (φυσική τάξη) ως δημιουργήματα του θεού, αλλά και ως έκφανση των ιδιοτήτων και διαθέσεων του:** Εδώ περιλαμβάνονται οι αναφορές που παρουσιάζουν το Θεό να εξουσιάζει τον κτιστό κόσμο (έμψυχο και άψυχο), τον άνθρωπο, τη φύση, να κυριαρχεί στη βιολογική σφαίρα της ζωής και να εικονίζεται μέσα απ' αυτήν (π.χ. «Του σύμπαντος ο κτίστης », σελ.39· «εξημέρωσε ο Θεός», σελ.41).
- **Ο Θεός ως ρυθμιστής ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων:** Εδώ εντάσσονται οι αναφορές που θέλουν το Θεό να συμμετέχει σε μάχες, να στέλνει στους ανθρώπους τον πόλεμο, την πείνα, τη δυστυχία και άλλα δεινά ως τιμωρία, την ειρήνη, τα πλούτη, την ευτυχία ως επιβράβευση της αληθινής πίστης και της ενάρετης χριστιανικής ζωής. Έτσι, μέσα από τις αναφορές αυτές ο Θεός παρουσιάζεται ως τιμωρός ή ως βοηθός και σωτήρας των ανθρώπων (π.χ. «από τον ουρανό έρχονται τα καλά του Θεού», σελ.62).
- **Η σχέση του ανθρώπου με το Θεό:** Στην κατηγορία αυτή ανήκουν αναφορές σχετικές με τη θρησκευτική πίστη, τη συμμετοχή του ανθρώπου στα Ιερά Μυστήρια και τη Θεία Λατρεία και την επικοινωνία του με το Θεό. Στις αναφορές αυτής της κατηγορίας ο άνθρωπος εμφανίζεται να προσεύχεται (π.χ. «να προσευχηθείς, τον συμβούλεψε», σελ.118), να επικαλείται, να παρακαλεί (π.χ. «Θε μου, κάνε να βιαστεί», σελ. 128), να συνομιλεί, να ευχαριστεί το Θεό (π.χ. «Αχ, σ' ευχαριστώ Θεέ μου», σελ.142), να ζητάει την προστασία του (π.χ. «σκέπασέ με ,φύλαξέ με», σελ. 41), να συμμετέχει στα Μυστήρια και τη Λατρεία της Εκκλησίας (π.χ. « έτσι είμαι βαπτισμένη», σελ. 282· «πήγε στην εκκλησία», σελ.150).

- **Η εφαρμογή και βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων:** Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι αναφορές που δείχνουν τον άνθρωπο να κάνει πράξη το λόγο του Θεού εφαρμόζοντας τη χριστιανική διδασκαλία στην καθημερινή ζωή. Έτσι, ο άνθρωπος αγαπά και συμφιλιώνεται με τους συνανθρώπους του (π.χ. «φίλοι και φιλί / κι ο εχθρός είν' αδελφός», σελ. 204), βοηθά όσους έχουν ανάγκη (π.χ. «τα παιδάκια τα φτωχά», σελ. 289) έχοντας ως αφετηρία τις θείες διδαχές.
- **Γενικές αναφορές σε ιερούς ναούς, κλήρο, εορτές, έθιμα, γλωσσικές εκφράσεις, τοπωνύμια, όπου εμπεριέχονται στοιχεία της χριστιανικής θρησκείας:** Στην τελευταία αυτή κατηγορία περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι αναφορές που, ενώ δεν μεταδίδουν κάποιο ιδιαίτερο θρησκευτικό μήνυμα, προβάλλουν την εικόνα ενός κοινωνικού περιβάλλοντος όπου ο χριστιανισμός κυριαρχεί και έχει σημαδέψει ή εισχωρήσει σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής, αποτελώντας ένα από τα κυρίαρχα συστατικά της (π.χ. «στο Άγιο Βήμα μπρος», σελ. 202· «ήρθε πάλι η Λαμπρή», σελ.204· «και τα κόκκινα αυγά», σελ.190· «βλέπει λαγούς με πετραχήλια», σελ.168).

Η ερευνητική εργασία ακολούθησε την εξής πορεία (Χουρδάκης, Α. 1994: 11· Ρεράκης, Η., 1997: 40):

- Εντοπίσαμε τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία και τις ενότητες του Ανθολογίου στις οποίες περιέχονται.
- Εξετάσαμε ποσοτικά και ποιοτικά τις αναφορές στη χριστιανική θρησκεία κατά κατηγορία αναφοράς.
- Διακρίναμε τις ενότητες εκείνες του Ανθολογίου που έχουν αμιγώς ή κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο από εκείνες που περιέχουν μόνο αναφορές στη χριστιανική θρησκεία και τις εξετάσαμε ποσοτικά και ποιοτικά.

Αποτελέσματα της έρευνας

Τα δεδομένα που προέκυψαν από τον εντοπισμό των αναφορών στη χριστιανική θρησκεία, οι οποίες περιέχονται στις ενότητες του Ανθολογίου, παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Στην πρώτη στήλη παρουσιάζεται ο αριθμός των ενοτήτων που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία και το ποσοστό τους επί του συνόλου των ενοτήτων του Ανθολογίου. Στις επόμενες έξι στήλες παρουσιάζονται οι αναφορές στη χριστιανική θρησκεία κατά κατηγορία με τις απόλυτες και τις σχετικές τους συχνότητες επί του συνόλου των αναφορών. Τέλος, στην τελευταία στήλη παρουσιάζεται το σύνολο των αναφορών που εντοπίστηκαν.

Πίνακας 1

Απόλυτες (N) και σχετικές (%) συχνότητες των αναφορών του Ανθολογίου στη χριστιανική θρησκεία κατά κατηγορία.

Κατηγορίες αναφορών													
Σύνολο Ενοτήτων	Ιστορικά γεγονότα χριστιανικής θρησκείας		Κόσμος – δημιουργία του Θεού		Θεός – ρυθμιστής ιστορικών γεγονότων		Σχέση Θεού - ανθρώπου		Βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας		Έθιμα, Γλώσσα, Ναοί, Εορτές, κ.ά.		Σύνολο Αναφορών
	N / %	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	
81/ 27,9	13	8,8	21	14,2	7	4,7	37	25,0	22	14,9	48	32,4	148 /100

Από τη μελέτη του Πίνακα 1 οδηγούμαστε στις εξής διαπιστώσεις:

- Σε 81 από τις 290 ενότητες του Ανθολογίου περιέχονται 148 αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Στις 81 αυτές ενότητες (ποσοστό 27,9% επί του συνόλου των ενοτήτων) περιλαμβάνονται και εκείνες που έχουν κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο, τις οποίες θα εξετάσουμε εκτενέστερα πιο κάτω. Το ποσοστό του 27,9% δείχνει ότι περίπου το 1/3 των ενοτήτων του Ανθολογίου περιέχει αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Το μεγάλο ποσοστό των ενοτήτων με αναφορές στη χριστιανική θρησκεία οφείλεται στο γεγονός ότι μέσα στα κείμενα υπάρχουν πολλές αναφορές στο Θεό όπως χρησιμοποιούνται στον προφορικό λόγο (π.χ. «Θεέ μου, πόσα νάζια», σελ. 222), πολλές αναφορές σε εορτές (π.χ. «πριν του Χριστού», σελ. 150) και σε έθιμα (π.χ. «γύρνα στη σούβλα το πασχαλιάτικο αρνί», σελ.183). Αυτό είναι αποτέλεσμα του ότι η χριστιανική θρησκεία ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και ζωντανή πραγματικότητα του σύγχρονου ελληνικού κόσμου απλώνεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Επομένως, η ύπαρξη πολλών αναφορών και η συνακόλουθη εμφάνιση μεγάλης αναλογίας ενοτήτων με αναφορές στη χριστιανική θρησκεία δε σημαίνει, ότι μέσα από όλες αυτές τις ενότητες και τις αναφορές δίδεται ιδιαίτερο βάρος στη χριστιανική θρησκεία ή ότι αναπτύσσονται θρησκευτικά θέματα, αλλά ότι ο μαθητής συναντάται, εντελώς τυχαία και επιφανειακά στις περισσότερες περιπτώσεις, με στοιχεία-αναφορές που προβάλλουν από ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχεί η χριστιανική θρησκεία και στο οποίο εντάσσεται ο μαθητής. Η διαπίστωση αυτή θα φανεί καλύτερα μετά την εξέταση των αναφορών κατά κατηγορία.

- Το σύνολο των αναφορών όλων των κατηγοριών φθάνει τις 148, ξεπερνά δηλαδή τον αριθμό των 81 ενοτήτων μέσα στις οποίες γίνονται οι

αναφορές αυτές. Αυτό συμβαίνει επειδή σε αρκετές ενότητες υπάρχουν περισσότερες από μία αναφορές, που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες. Π.χ., η ενότητα «Το κυπαρίσσι του Μυστρά» (σελ. 198) περιλαμβάνει δύο αναφορές: την αναφορά «ένα νέο παλικάρι χριστιανόπουλο», η οποία εντάσσεται στην κατηγορία *γενικές αναφορές, γλωσσικές εκφράσεις*, και την αναφορά «έχω την ελπίδα μου στο Θεό πως με τον καιρό πάλι δικά μας θα γίνουν», η οποία εντάσσεται στην κατηγορία *Ο Θεός ως ρυθμιστής ιστορικών γεγονότων*.

- Οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας ανέρχονται συνολικά σε 13 (ποσοστό 8,8%). Οι αναφορές αυτές είναι σχετικά λίγες και αφορούν κυρίως στις δύο μεγαλύτερες στιγμές της ζωής του Ιησού, τη Γέννηση και τα Πάθη, ενώ αναφορές σε βίους Αγίων δεν έχουμε. Ιδιαίτερα κυριαρχούν οι αναφορές στην εορτή των Χριστουγέννων, η οποία αποτελεί μεγάλο βιωματικό κέντρο της αγωγής στο Νηπιαγωγείο. Οι περισσότερες από τις αναφορές αυτές είναι συναισθηματικά φορτισμένες με εκδηλώσεις χαράς και αγάπης για το πρόσωπο του νεογέννητου Χριστού (π.χ. «να 'μουν του στάβλου εν' άχυρο...», σελ. 112· «είδα χθες βράδυ στ' όνειρό μου ...», σελ. 111). Η συναισθηματική αυτή φόρτιση εντάσσεται στο συναισθηματικό κλίμα των ημερών και μετριάζεται από άλλες αναφορές πολύ πιο ουδέτερες ή ανάλαφρες συναισθηματικά (π.χ. «τα Χριστούγεννα είναι μια μεγάλη γιορτή για τους ανθρώπους», σελ. 134).

- Οι αναφορές της ζωής και του κόσμου ως δημιουργημάτων του Θεού (φυσική τάξη) και ως εκφράσεων των διαθέσεων του ανέρχονται σε 21 (ποσοστό 14,29%). Μέσα από τις αναφορές αυτές ο Θεός παρουσιάζεται ως ο δημιουργός του κόσμου (π.χ. «του σύμπαντος ο κτίστης» σελ.39· «όλα τα πλάσματα του Θεού», σελ. 134) και ο ρυθμιστής των καιρικών φαινομένων (π.χ. «να βρέξω, αλλά πρέπει να 'χω εντολή από το Θεό», σελ.37). Η φύση ευχαριστεί, ανυμνεί το Θεό για την ύπαρξή της, για την κτίση της (π.χ. «τα γοργορόφτερα πουλιά / με γλυκύτατη λαλιά / το Θεό δοξολογούνε», σελ.223) και συμμετέχει στον εορτασμό της Κυριακής (π.χ. «την Κυριακή η φύση γιορτάζει», σελ. 52) και των μεγάλων χριστιανικών εορτών (π.χ. «ηλιολούλουδα και φως / αναστήθηκε ο Χριστός», σελ 204· «ήρθε η πασχαλιά / λένε τα πουλιά», σελ 204). Μέσα από τις αναφορές αυτής της κατηγορίας μεταδίδεται στα παιδιά η θεοκρατική αντίληψη για τη φύση, το μήνυμα της δημιουργίας και της επίβλεψης-κυριαρχίας του κόσμου από το Θεό. Θεωρούμε ότι μηνύματα σχετικά με την επίβλεψη της φύσης και των φυσικών φαινομένων από το Θεό δεν πρέπει να μεταδίδονται άκριτα στα παιδιά, διότι έτσι υποβιβάζεται η δημιουργός αγάπη του Θεού και υποβαθμίζεται, ως ένα

βαθμό, το μέγεθος των ανθρώπινων ευθυνών για τη διαχείριση και προστασία του περιβάλλοντος (Ρεράκης, Η., 1997α).

● Λιγότερες είναι οι αναφορές που παρουσιάζουν το Θεό υπεύθυνο για ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα. Στον Πίνακα 1 βλέπουμε ότι οι αναφορές αυτού του είδους ανέρχονται μόλις σε 7 (ποσοστό 4,7%) και αποτελούν την κατηγορία με τις λιγότερες αναφορές. Σε αυτές τις λίγες περιπτώσεις φαίνεται ο Θεός να επεμβαίνει σε ιστορικά πολεμικά και πολιτικά γεγονότα (π.χ. «έχω την ελπίδα μου στο Θεό πως με καιρό πάλι δικά μας θα γίνουν», σελ.198' «να σώσει ο Θεός την πόλη [από τους εχθρούς]», σελ. 127' «είχαν δεχτεί επίθεση από τον Άγιο Μερκούριο και τον στρατό του, που ήταν άγγελου», σελ.128' «το Θεό παρακαλώ / ...να μας φέρει τη χαρά / της ειρήνης τα φτερά», σελ.278). Αντίθετα, δεν υπάρχουν αναφορές που να αποδίδουν κοινωνικές ή προσωπικές καταστάσεις (π.χ. φτώχεια, ασθένειες, δυστυχία, πλούτη, υγεία, ευτυχία) στο θέλημα του Θεού ή στη Θεία Δίκη. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι μέσα από τις επτά αυτές αναφορές, οι οποίες ανήκουν στην πλειονότητά τους σε λαϊκές παραδόσεις, υιοθετείται η θεοκρατική ερμηνεία ιστορικών και πολιτικών γεγονότων. Θεωρούμε ως θετικό το γεγονός ότι οι αναφορές αυτού του είδους είναι πολύ λίγες στο Ανθολόγιο.

● Ένα ευρύ φάσμα αναφορών ανήκει στην κατηγορία «σχέση ανθρώπου - Θεού». Συγκεκριμένα, υπάρχουν 37 αναφορές (ποσοστό 25,0%), στις οποίες παιδιά (κυρίως) εμφανίζονται να αναγνωρίζουν την ύπαρξη του Θεού (π.χ. «είναι ο Θεός αληθινός», σελ. 52), να τον παρακαλούν (π.χ. «Θεέ μου σε παρακαλώ», σελ.40), να προσεύχονται (π.χ. ««πλαγιάζω ή ξυπνώ, / προσεύχομαι και ανυμνώ», σελ. 39' «στέλνω κάθε πρωινό / προσευχή στον ουρανό», σελ.278), να συμμετέχουν στα Μυστήρια και τη Λατρεία της Εκκλησίας (π.χ. «μες στην κολυμπήθρα τώρα / χριστιανός θα βαφτιστεί», σελ. 261' «πήγε στην εκκλησία», σελ.150' «πίνω το γλυκό κρασί / απ' την κούπα τη χρυσή», σελ 55), να ζητούν τη θεϊκή προστασία (π.χ. «να με βλέπει η Παναγίτσα / για να κοιμηθώ», σελ. 41) και να νιώθουν τη θεϊκή αγάπη και ασφάλεια (π.χ. «το Θεό που μ' αγαπά», σελ.55' «το παιδί μου το μικρό / ...το βοηθά/...της Παναγιάς ο Γιος», σελ.54).

Πρόκειται για αρκετά προσεγμένες αναφορές, οι οποίες προβάλλουν την ύπαρξη μιας βαθιάς θρησκευτικότητας στην ανθρώπινη ψυχή και τη θρησκευτική πίστη που δονεί τον άνθρωπο, ιδιαίτερα το μικρό παιδί, το οποίο πιστεύει, επικοινωνεί με το Θεό και ζητά τη θεϊκή βοήθεια και προστασία σε διάφορες στιγμές της ζωής του. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι στις αναφορές της σχέσης μεταξύ Θεού και ανθρώπου το ανθρώπινο είδος εκπροσωπείται στις περισσότερες περιπτώσεις από παιδιά, ώστε μπορούμε να

μιλάμε για σχέση μεταξύ Θεού και παιδιού. Έχοντας στη διπολική αυτή σχέση ως πρωταγωνιστές παιδιά οι σχετικές αναφορές συγκινούν και επιδρούν αμεσότερα στις παιδικές ψυχές και παρέχουν πρότυπα μίμησης, τα οποία θεμελιώνονται στα βιώματα των μικρών ακροατών (βάφτιση, θεία κοινωνία, εκκλησιασμός, προσευχή).

- Στην κατηγορία της εφαρμογής, της βίωσης της χριστιανικής διδασκαλίας στις ανθρώπινες σχέσεις, περιλαμβάνονται 22 αναφορές (ποσοστό 14,9 %). Στις αναφορές αυτές πρωταγωνιστούν πάλι παιδιά, τα οποία παρουσιάζονται να καθορίζουν τη ζωή τους σύμφωνα με τις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας, νιώθοντας την ψυχή τους γεμάτη αγάπη και θετικά συναισθήματα (π.χ. «μέσα στην καρδιά μου τώρα / βρίσκω του Θεού τα δώρα», σελ. 55), να υπερβαίνουν τις αντιπάθειες και να συμφιλιώνονται με τους συνανθρώπους εφαρμόζοντας το μήνυμα της Ανάστασης (π.χ. «φίλοι και φίλι / κι ο εχθρός είν' αδελφός», σελ. 204), να διακρίνονται από αισθήματα ενδιαφέροντος και παροχής βοήθειας προς τους αδυνάτους (π.χ. «ο άγγελός μας τι θα πει; Όταν δίπλα μας υπάρχουν τα παιδάκια τα φτωχά», σελ. 289), να αποδέχονται το μήνυμα του Ευαγγελίου περί ισότητας και συναδέλφωσης των ανθρώπων (π.χ. «άσπρα, κόκκινα, μαυράκια / όλα του Χριστού αδελφάκια», σελ. 202), να παρακαλούν για την κατίσχυση της χριστιανικής αγάπης στις ανθρώπινες σχέσεις (π.χ. «και τ' άλλα τα παιδάκια πολύ να τ' αγαπώ», σελ. 40' «η ειρήνη και η αγάπη του Θεού θα είναι μαζί τους», σελ. 108)

Οι αναφορές αυτής της κατηγορίας είναι πολύ σημαντικές επειδή ακριβώς αναφέρονται στην εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας κυρίως από παιδιά, παρέχοντας έτσι πρότυπα χριστιανικής ζωής και ορθής κοινωνικής δράσης, καλλιεργώντας τα θετικά κοινωνικά συναισθήματα, τις θετικές στάσεις και μορφές συμπεριφοράς του ανθρώπου από την παιδική ηλικία.

- Μεγαλύτερη από όλες τις κατηγορίες είναι η τελευταία, που περιλαμβάνει 48 αναφορές (ποσοστό 32,4 %) σε ιερούς ναούς, εορτές, λαογραφικά στοιχεία, γλωσσικές εκφράσεις. Εντοπίσαμε αναφορές σε εορτές ως σημεία του ημερολογίου (π.χ. «πριν του Χριστού», σελ. 150' «τ' Αι-Δημήτρη, μεγάλη μέρα», σελ. 42), σε ιερούς ναούς (π.χ. «φτιάχνω μικρά ρημοκλησάκια», σελ. 197), σε αντικείμενα που φέρουν ιερά ονόματα (π.χ. «μια βαρκούλα, Παναγίτσα τη λέγανε», σελ. 133), σε τοπόσημα (π.χ. «το σταυροδρόμι της εκκλησίας», σελ. 119), σε λαϊκά έθιμα συνδεδεμένα με χριστιανικές εορτές (π.χ. «κόκκινα αυγά», σελ. 190' «Κρεμούν στεφάνια. Θα μείνουν εκεί ως τη γιορτή του Αϊ-Γιαννιού. Τότε... να καούν», σελ. 213), σε παροιμιώδεις φράσεις (π.χ. «βλέπει λαγούς με πετραχήλια», σελ. 168), σε μνημεία του λόγου (π.χ. γλωσσοδέτης «εκκλησιά μολυβωτή», σελ. 301' νανούρισμα «παράγ-

γείλα φως του Παραδείσου», σελ. 163), σε γλωσσικές εκφράσεις (π.χ. «κοριτσάκι γλυκό σαν Παναγία», σελ. 280' «αγγελική φωνή», σελ. 193' «Θεέ μου πόσα νάζια», σελ. 222), που εμπεριέχουν στοιχεία ή εκφάνσεις της χριστιανικής θρησκείας. Παρά το ότι οι αναφορές αυτής της κατηγορίας δεν μεταδίδουν κάποιο συγκεκριμένο θρησκευτικό μήνυμα, δείχνουν μία κοινωνία, τη νεοελληνική, η οποία σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής της (χώρο, χρόνο, έθιμα, λαϊκό πολιτισμό, γλώσσα) έχει ενσωματώσει σε τέτοιο βαθμό τη χριστιανική θρησκεία, ώστε να αποτελεί βασικό και κυρίαρχο χαρακτηριστικό της.

Οι ενότητες με θρησκευτικό περιεχόμενο

Οι ενότητες που έχουν ως κύριο θέμα τους τη θρησκευτική πίστη και τη χριστιανική θρησκεία ανέρχονται σε 29 (ποσοστό 10%). Από αυτές οι 26 ανήκουν στον ποιητικό λόγο (π.χ. «Καντηλάκι», σελ. 41' «Το ευλογημένο καράβι», σελ. 277), ενώ οι υπόλοιπες 3 ανήκουν στον πεζό λόγο («Χριστός γεννιέται», σελ. 109' «Ο γαλάζιος άγγελος», σελ. 125' «Ο Ιησούς και τα παιδιά», σελ. 203). Πρόκειται για ενότητες που αναφέρονται σε προσευχές (9 ενότητες, π.χ. «Πρωινή προσευχή», σελ. 40' «Βραδινή προσευχή», σελ. 40) και στις μεγάλες εορτές της Χριστιανοσύνης, τα Χριστούγεννα (8 ενότητες, π.χ. «Χριστός γεννιέται», σελ. 109' «Είδα χθες βράδυ», σελ. 111) και το Πάσχα (2 ενότητες, «Η Λαμπρή», σελ. 204' «Ηρθε η Πασχαλιά», σελ. 204). Δύο κείμενα αναφέρονται στα Ιερά Μυστήρια του Βαπτίσματος («Βάφτιση», σελ. 261) και της Θείας Κοινωνίας («Έχω κοινωνήσει», σελ. 202) παρουσιάζοντας τη σημασία τους, όπως τη μεταδίδουν οι ενήλικες στο παιδί: με συμβολισμούς (μοσχομυρίζω, Μεσ στην καρδιά μου / βρίσκεται ο Χριστός. Η αγάπη να το ζώσει). Πολύ σημαντικές είναι οι ενότητες εκείνες, στις οποίες η πίστη στο Θεό διαπλέκεται με την παράκληση του παιδιού στο Θεό, την Παναγία και το Χριστό να φροντίζουν τα παιδιά όλου του κόσμου (π.χ. «Στη φάτνη μπροστά», σελ. 114' «Προσευχή», σελ. 202). Η ενότητα για την αντιμετώπιση των παιδιών από τον Ιησού («Ο Ιησούς και τα παιδιά», σελ. 203) δίνει αρκετές ευκαιρίες για προβληματισμό στη σχολική τάξη. Πολύ αισθαντικό είναι και το γνωστό ποίημα του Ζ. Παπαντωνίου «Το ευλογημένο καράβι» (σελ. 277), το οποίο αναφέρεται στη δύναμη της ανθρώπινης πίστης στη θεϊκή προστασία.

Γενικά, από τις ενότητες με θέμα τη χριστιανική θρησκεία παρουσιάζεται η εικόνα του Θεού ως καλοκάγαθου πατέρα, ο οποίος βοηθάει και προστατεύει τους ανθρώπους, εικόνα που αναπτύσσει αίσθημα ασφάλειας και σιγουριάς στο παιδί. Ο Χριστός εμφανίζεται ως νεογέννητο βρέφος εκτός από την ενότητα στην οποία εξετάζεται η σχέση του με τα παιδιά (όπου μόνο εκεί

αναφέρεται ως Ιησούς) και την ενότητα «Η Λαμπρή» (σελ. 204), στην οποία η ανάσταση του ενήλικου Χριστού συνδυάζεται με εθιμικά στοιχεία και ηθικές επιταγές. Ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός των προσευχών που περιλαμβάνονται στο Ανθολόγιο. Μέσω του έντονου συναισθηματισμού, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό της προσευχής, μεταδίδεται βιωματικά στο παιδί η έννοια της προσωπικής επικοινωνίας με το Θεό ως ιδιαίτερης αξίας ευχαριστηριακή και επικοινωνιακή πράξη. Έτσι, οι προσευχές εμφανίζονται ως το μέσο της απ' ευθείας επικοινωνίας του παιδιού με το Θεό. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι προσευχές του Ανθολογίου έχουν χαρακτήρα κυρίως κοινωνικό και όχι ατομικό. Δηλαδή, τα παιδιά που παρουσιάζονται να προσεύχονται διατυπώνουν στο θεό αιτήματα για κοινωνικά αγαθά, όπως αγάπη, ειρήνη (π.χ. «Προσευχή», σελ.202) και όχι για ατομικά αγαθά (π.χ. προσωπικά δώρα). Έτσι, το πρότυπο που προβάλλουν οι προσευχές δεν είναι απλά το πρότυπο του πιστού παιδιού, αλλά το πρότυπο του παιδιού που σκέπτεται και τους άλλους υπερβαίνοντας το μικρόκοσμο και τον εγωκεντρισμό του (Βαγιανός, Γ., 1989: 256· Νταφούλης, Δ., 1995: 73· Κουλόμζιν, Σ., 2000: 63-64).

Ο μεγάλος αριθμός των ενοτήτων που αφορούν τα Χριστούγεννα εξηγείται από το γεγονός ότι η εορτή αυτή αποτελεί σημαντικό σταθμό όλου του διδακτικού έτους στο Νηπιαγωγείο και η σχετική σχολική εορτή είναι ένα από τα κυριότερα γεγονότα της σχολικής ζωής, κάτι που δε συμβαίνει στον ίδιο βαθμό με το Πάσχα (Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, Π., 1977: 255). Θα μπορούσαν ίσως να υπάρχουν και λίγα κείμενα σχετικά με τα Πάθη, μέσα από τα οποία θα φαινόταν το πνευματικό νόημα της εορτής. Αισθητή είναι και η έλλειψη ενοτήτων σχετικών με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, εορτή που, επίσης, συζητείται και εορτάζεται (μαζί με την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου 1821) στο Νηπιαγωγείο.

Συζήτηση, συμπεράσματα και παιδαγωγικές προτάσεις.

Η παρουσίαση των δεδομένων της έρευνας έδειξε ότι στο 1/3 περίπου των ενοτήτων της «Γλώσσας» εντοπίζονται 148 αναφορές στη χριστιανική θρησκεία. Από τη μελέτη των αναφορών κατά κατηγορία προέκυψε η διαπίστωση ότι δεν επιτυγχάνεται η ανάπτυξη συγκεκριμένων θεμάτων ή η μετάδοση ιδιαίτερων μηνυμάτων της χριστιανικής θρησκείας με όλες τις αναφορές, και ότι πολλές από αυτές τις αναφορές αναφέρονται γενικά, τυχαία και επιφανειακά σε ποικίλες εκφάνσεις της. Ωστόσο πολλές είναι οι αναφορές μέσω των οποίων δίδεται η δυνατότητα να μεταδοθούν μηνύματα και να αναπτυχθούν θέματα σχετικά με τη χριστιανική θρησκεία.

Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ότι λιγότερες είναι οι αναφορές που

παρουσιάζουν το Θεό ως υπεύθυνο και ρυθμιστή ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων και οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας. Αρκετές είναι οι αναφορές στο Θεό ως δημιουργό και ρυθμιστή του φυσικού κόσμου και στη βίωση και εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας στις ανθρώπινες σχέσεις. Περισσότερες είναι οι αναφορές στη σχέση Θεού-ανθρώπου και σε γλωσσικές εκφράσεις, λαογραφικά στοιχεία, εορτές, ιερούς ναούς και άλλες εκφάνσεις της χριστιανικής θρησκείας. Θεωρούμε ότι στο σύνολό τους οι αναφορές του Ανθολογίου στη χριστιανική θρησκεία καλλιεργούν τη θρησκευτικότητα των παιδιών με φυσικό, αβίαστο και βιωματικό τρόπο, αναπτύσσουν και εμπλουτίζουν το θρησκευτικό τους συναίσθημα, μεταδίδουν το μήνυμα της ύπαρξης του χριστιανικού Θεού και προβάλλουν την εικόνα της νεοελληνικής κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται σε ποικίλες όψεις της από την κυριαρχία της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας.

Ο μικρός αριθμός αναφορών σε ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής θρησκείας, η έλλειψη αναφορών σε βίους Αγίων, σε θαύματα και ο περιορισμός των αναφορών στη Γέννηση και στα Πάθη του Χριστού συνάδουν με τις περιορισμένες γνωστικές δυνατότητες των παιδιών αυτής της ηλικίας (Βαγιανός, Γ., 1989: 365-366· Κουλόμζιν, Σ., 2000: 49). Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας αδυνατούν να συγκρατήσουν πολλά διαφορετικά μεταξύ τους ιστορικά γεγονότα, αλλά μπορούν να προσεγγίσουν μέσω του συναισθήματος το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού, ειδικά στις περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρεται ως νεογέννητο βρέφος. Έχουμε την αίσθηση ότι οι συναισθηματικού τύπου προσεγγίσεις πείθουν τα παιδιά αυτής της ηλικίας για την ιστορική ύπαρξη του Ιησού και, κατ' επέκταση, για την ύπαρξη του Θεού πολύ πιο αποτελεσματικά από ό,τι θα το επιτύγχανε μια ποικιλία ιστορικών αναφορών (Κουλόμζιν, Σ., 2000: 123).

Οι αναφορές που συνδέουν το Θεό με τη δημιουργία του κόσμου και με την εμφάνιση ιστορικών και πολιτικών γεγονότων προβάλλουν τη θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου και των προβλημάτων του. Το παιδί της νηπιακής ηλικίας από την πλευρά της θρησκευτικής ανάπτυξης διανύει το στάδιο της «μυθολογικής δημιουργικότητας», κατά το οποίο αποδίδει τη δημιουργία του κόσμου στο Θεό (Κακαβούλης, Α., 1994: 267· Κογκούλης, Ι., 2003: 84-85· Κουλόμζιν, Σ., 2000: 48-49). Είναι αναγκαίο το παιδί να βιώσει κάθε προηγούμενο στάδιο για να προχωρήσει με σταθερά βήματα στα επόμενα, στα οποία η σύνδεση της θείας ενέργειας με τον κτιστό κόσμο εκλογικεύεται (Κακαβούλης, Α., 1994: 279· Braun, M., και Andersen, W., 1990: 2327· Κρασανάκης, Γ., 1986: 42-43· Βασιλόπουλος, Χ., 1993: 79-81· Κογκούλης, Ι., 2003: 85-88). Από αυτή την οπτική οι αναφορές στο Θεό ως δημιουργό του

κόσμου μεταδίδουν την αλήθεια του Χριστιανισμού, ανταποκρίνονται στη συγκεκριμένη φάση της θρησκευτικής ανάπτυξης του νηπίου και γι' αυτό είναι αποδεκτές. Θεωρούμε όμως ότι δεν είναι αποδεκτές οι αναφορές στο Θεό ως πρόξενο και ρυθμιστή ιστορικών και πολιτικών γεγονότων, όπως συμβαίνει στις λίγες περιπτώσεις που εντοπίσαμε. Πιστεύουμε ότι η θεοκρατική ερμηνεία καταστάσεων και γεγονότων της φύσης και της ζωής πρέπει να χρησιμοποιείται πολύ προσεκτικά για τους εξής, κυρίως, λόγους:

1. Η απόδοση στο Θεό της αιτίας και της ευθύνης για γεγονότα και καταστάσεις που επικρατούν στη φύση και τη ζωή κάνει τον άνθρωπο να παραδίδεται μοιρολατρικά στη θεϊκή δύναμη, να απαρνείται τις δικές του ευθύνες και να μένει παθητικός απέναντι στα τεκταινόμενα, προς τέρψιν εκείνων που κερδίζουν από αυτή την παθητική στάση.

2. Η θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου, ιδιαίτερα όταν χρησιμοποιείται για να αποδώσει στο Θεό την ευθύνη αρνητικών κοινωνικοπολιτικών γεγονότων, όχι μόνο αποκρύπτει τους πραγματικούς υπεύθυνους των γεγονότων αυτών, αλλά ταυτόχρονα μεταδίδει στα παιδιά μία εικόνα του Θεού ιδιαίτερος ψευδή και αρνητική, όπου ο Θεός της αγάπης και της ειρήνης παρουσιάζεται να συμμετέχει σε πολέμους, να είναι μνησίκακος, εκδικητικός και κακός. Καταλαβαίνει κανείς, ότι σε αυτήν την περίπτωση η στάση των παιδιών απέναντι στο Θεό θα καθορίζεται από φόβο και από αρνητικά συναισθήματα (Braun, M., και Andersen, W., 1990: 2327). Είναι, λοιπόν, θετικό το γεγονός ότι ενός τέτοιου είδους θεοκρατική αντίληψη των ιστορικών γεγονότων εμφανίζεται ελάχιστες φορές στα κείμενα του Ανθολογίου. Η ίδια επισήμανση, και μάλιστα σε εντονότερο βαθμό, αφορά και τα σημερινά αναγνωστικά «Η Γλώσσα μου» του Δημοτικού Σχολείου (Οικονομίδης, Β. 1998: 77), τα οποία διαφοροποιούνται ως προς το ζήτημα αυτό από τα παλαιότερα αναγνωστικά (Φραγκουδάκη, Α. 1979: 48-56).

Κατά την επεξεργασία των κειμένων που υποβάλλουν τη θεοκρατική ερμηνεία ιστορικών και πολιτικών γεγονότων η νηπιαγωγός μπορεί να προκαλέσει με κατάλληλες ερωτήσεις (π.χ. «Τι νομίζετε παιδιά: πραγματικά πολέμησε ο Θεός τους εχθρούς;», «Γιατί το λένε αυτό οι άνθρωποι;», «τι πίστευαν οι άνθρωποι / Έλληνες / χριστιανοί», «Γιατί το πίστευαν;» κ.ά.) τον προβληματισμό και το διάλογο των παιδιών για την απόδοση της ευθύνης αυτών των γεγονότων στο Θεό.

Μέσα από τις αναφορές στη σχέση «Θεού – ανθρώπου» το παιδί παρουσιάζεται να σέβεται, να πιστεύει στο Θεό και, επειδή τον θεωρεί παντοδύναμο, να ζητά τη βοήθεια του, να τον ευχαριστεί γι' αυτήν, να συμμετέχει στη Θεία Λατρεία και στα Μυστήρια της Εκκλησίας. Το παιδί παρουσιάζεται ως

προστατευόμενο από το Θεό, η μυστηριακή και λατρευτική ζωή ως κομμάτι της καθημερινής του ζωής. Οι σχετικές με την παρεχόμενη θεϊκή προστασία αναφορές είναι πολύ σημαντικές, διότι μεταδίδουν ένα αίσθημα ασφάλειας στο παιδί, απαραίτητο για την ψυχική του ισορροπία (π.χ. «μ' ένα αστέρι κάθε βράδυ / σχεδιάζω το Χριστό / κι έτσι μοιάζει το σκοτάδι / με καράβι φωτεινό», σελ. 277), (Βαγιανός, Γ., 1989: 203· Νταφούλης, Δ., 1995: 74). Μέσα από τις αναφορές αυτές υποβάλλεται στο παιδί η έννοια του Θεού ως ένα βασικό σημείο αναφοράς στη ζωή του ανθρώπου και καλλιεργείται το θρησκευτικό του συναίσθημα με τρόπο αβίαστο και φυσικό. Η πίστη προς το Θεό παρουσιάζεται ως ένα βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ψυχής και ως τέτοιο ενσωματώνεται από το παιδί. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι μέσα από τις αναφορές αυτές προβάλλεται η εικόνα του Θεού ως βοηθού και προστάτη του ανθρώπου, έτοιμου να τον στηρίξει, να τον προστατεύσει και να τον σώσει κάθε στιγμή, προβάλλεται, δηλαδή, η θετική και αληθινή εικόνα του Θεού της αγάπης. Ο Θεός παρουσιάζεται ως ο Επουράνιος Πατέρας, που διατηρεί πάντα ανοικτή την επικοινωνία του με τον άνθρωπο και δεν απαιτεί ανταπόδοση για τα ευεργετήματά του. Το παιδί και κατ' επέκταση ο άνθρωπος παρουσιάζεται να πιστεύει, να επικοινωνεί και να ευχαριστεί το Θεό όχι από υποχρέωση ή καταναγκασμό, αλλά από αγνή πίστη και ευγνωμοσύνη. Ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται, δηλαδή, ως δέσμιος της δύναμης του Θεού, αλλά ως ελεύθερος απέναντι στο Θεό, ο άνθρωπος επιλέγει αν και πότε θα επικοινωνήσει με το Θεό, αν και πότε θα τον ευχαριστήσει. Θεωρούμε ότι οι αναφορές που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία βοηθούν το παιδί στην αβίαστη ανάπτυξη υγιούς θρησκευτικού συναισθήματος και αληθινής σχέσης με το Θεό.

Οι αναφορές σχετικά με τη βίωση και την εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας στις ανθρώπινες σχέσεις δείχνουν ότι η χριστιανική θρησκεία και διδασκαλία δεν αποτελεί ανεφάρμοστη φιλοσοφική θεωρία αλλά τρόπο ζωής που μπορεί να εφαρμοστεί από κάθε άνθρωπο από τη μικρή ηλικία και να οδηγήσει στην καλύτερευση της κοινωνίας μας. Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό, θεωρούμε ότι είναι πολύ σημαντικές οι αναφορές αυτές και ότι αποτελούν καλές ευκαιρίες για την υιοθέτηση από τα παιδιά προτύπων θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς. Σε αυτό συντελούν δύο παράμετροι: α) τα πρόσωπα που εφαρμόζουν τη χριστιανική διδασκαλία και αναπτύσσουν θετικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς είναι παιδιά και, επομένως, αποτελούν πιο προσιτό πρότυπο μίμησης για τους μικρούς ακροατές, β) η ανάπτυξη θετικής κοινωνικής δράσης από τα παιδιά - πρωταγωνιστές των κειμένων οφείλεται όχι στην επιβολή κάποιου ισχυρού ή στο συμφέρον ή

στην προσδοκία ανταμοιβής (Lamme, L., Krogh, S., and Yachmetz, K., 1992: 127-128), αλλά στη βίωση της «αγάπης προς τον πλησίον», του κεντρικού μηνύματος του Χριστιανισμού. Έχει επισημανθεί, άλλωστε, ότι στη θεματολογία της σύγχρονης ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας η θρησκευτικότητα των παιδικών ηρώων «δεν είναι τόσο εξωτερική εκδήλωση όσο πράξη αγάπης, φιλειρηνικό και φιλάνθρωπο πνεύμα» (Αναγνωστόπουλος, Β., 2001: 19). Η θεμελιωμένη στη χριστιανική διδασκαλία υιοθέτηση από τα παιδιά θετικών κοινωνικών δράσεων και μορφών συμπεριφοράς τα βοηθά να ξεπεράσουν τον εγωκεντρισμό της ηλικίας τους και να αναπτυχθούν ηθικά (Κακαβούλης, Α., 1994: 288-294· Straugham, R., 1988: 118-120).

Μέσα από τις αναφορές σε χριστιανικές εορτές, έθιμα, γλωσσικές εκφράσεις κ. ά. το παιδί με αβίαστο και ανεπαίσθητο τρόπο έρχεται σε επαφή με την εικόνα της νεοελληνικής κοινωνίας, όπου κυριαρχεί η χριστιανική θρησκεία (Σωτηρέλης, Γ. 1999; 64-65· Polis, Α. 1999:189). Θεωρούμε ότι αυτό είναι θετικό, διότι το παιδί υποβοηθείται να κατανοήσει το κοινωνικό περιβάλλον και να ενταχθεί ευκολότερα σε αυτό. Είναι ανάγκη, όμως, να τονίσουμε ότι οι περισσότερες από τις αναφορές αυτής της κατηγορίας κατά βάση παραμένουν κενές μηνύματος, δεν καλλιεργούν βαθιά το θρησκευτικό συναίσθημα, δε μεταδίδουν τα βαθύτερα διδάγματα της χριστιανικής διδασκαλίας ούτε τα πρότυπα της γνήσιας χριστιανικής ζωής, αλλά παραμένουν επιφανειακές και άχρωμες. Χαρακτηριστική απόδειξη της παραπάνω επισήμανσης αποτελούν οι αναφορές στα θρησκευτικά έθιμα, τα οποία στα κείμενα του Ανθολογίου δε συνδέονται πάντα με το πνευματικό περιεχόμενο των εορτών (π.χ. τα κόκκινα πασχαλινά αυγά στην ενότητα «Μια έκπληξη για τη μαμά κουνέλα», σελ.205-207), με κίνδυνο τα έθιμα να μεταβάλλονται σε εκδηλώσεις ρουτίνας με κοσμικό νόημα και να εκφυλίζουν τη θρησκευτική εορτή (Ράμφος, Στ., 1985: 51· Θεοδώρου, Ε., 1990: 2362). Έχουμε τη γνώμη ότι η βιοματική προσέγγιση των εθίμων που συνδέονται με τη χριστιανική θρησκεία θα βοηθούσε περισσότερο τη θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών (Κουλόμζιν, Σ., 2000: 52), αν τα έθιμα αυτά προβάλλονταν μέσα από καλύτερα επιλεγμένα κείμενα και συνδέονταν με το πνευματικό νόημα των χριστιανικών εορτών από τις οποίες έλκονται (Περάκης, Η., 1997: 214). Η ευθύνη για τη σύνδεση αυτή είναι προφανές ότι μετατίθεται στη νηπιαγωγό. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε και η σχετική έρευνα για τα κείμενα των αναγνωστικών «Η Γλώσσα μου» του Δημοτικού Σχολείου (Οικονομίδης, Β. 1998).

Οι ενότητες με ιδιαίτερο θρησκευτικό περιεχόμενο γενικά συντελούν στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και του θρησκευτικού συναισθήματος των παιδιών. Κατά τη γνώμη μας, ποσοτικά είναι αρκετές (αποτελούν το 10 %

του συνόλου των ενοτήτων του Ανθολογίου), ποιοτικά κατάλληλες και η διδακτική αξιοποίησή τους προβάλλει ως το κρίσιμο ζητούμενο. Ο αρκετά μεγάλος αριθμός των ποιητικών κειμένων και ιδιαίτερα των προσευχών (9 από τις 29 ενότητες, το 1/3, δηλαδή, των ενοτήτων αυτών είναι προσευχές) ερμηνεύεται αφενός από το γεγονός ότι τα ποιήματα με θρησκευτικό περιεχόμενο αποτελούν μια μεγάλη θεματική κατηγορία της ελληνικής παιδικής ποίησης (Αναγνωστόπουλος, Β., 1993: 47, 49· Αναγνωστόπουλος, Β., 2001: 18) και αφετέρου από το γεγονός ότι τα ποιήματα και οι προσευχές θεωρούνται τα καταλληλότερα λογοτεχνικά είδη για τη θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών προσχολικής ηλικίας (Βαγιανός, Γ., 1989: 256-257, 365). Τίθενται όμως ορισμένα ζητήματα σχετικά με τη διδακτική αξιοποίηση αυτών των κειμένων. Το Ανθολόγιο σωστά προτείνει: «Στις προσευχές και στα ποιήματα θρησκευτικού περιεχομένου μπορεί να προστεθεί σύντομη νοηματική ανάλυση χωρίς βαθύτερες ερμηνείες. Τα παιδιά μπορούν να μάθουν τις προσευχές και να τις χρησιμοποιούν, όταν εκείνα θέλουν» (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2001: 7). Είναι προφανές ότι δε χρειάζεται να αναγνωσθούν και πολύ περισσότερο, να απομνημονευθούν όλες οι προσευχές - ίσως κάτι τέτοιο να οδηγούσε στο αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα - αλλά εκείνες που αρέσουν στα παιδιά και μπορούν να χρησιμοποιηθούν τουλάχιστον σε διάφορες φάσεις του σχολικού ωραρίου (έναρξη, λήξη, γεύμα), όπως γίνεται στα περισσότερα Νηπιαγωγεία (Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, Π., 1977: 256· Κόφφας, Α., 2002: 429· Κουλόμζιν, Σ., 2000: 113-114). Από μία άλλη οπτική η ύπαρξη πολλών προσευχών δίνει τη δυνατότητα για ανάπτυξη ποικίλων δραστηριοτήτων, κυρίως γλωσσικών, με αφετηρία και βάση τα κείμενα των προσευχών: διακειμενική προσέγγιση κάποιων από αυτές (Οικονομίδου, Σ., 2000: 70-78), σύνθεση από τα παιδιά νέας προσευχής, αποτελούμενης από μέρη διαφορετικών προσευχών, ομαδική σύνθεση από τα παιδιά μιας νέας δικής τους προσευχής, μετά από τη συζήτηση και επεξεργασία των διδαχθέντων, επένδυση των προσευχών με μουσική της προτίμησής τους κ.ά. (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2002: 13, 33· Κουλόμζιν, Σ., 2000: 173).

Θεωρούμε, επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό και αποτελεσματικό για τη μετάδοση μηνυμάτων της χριστιανικής θρησκείας στα παιδιά το γεγονός ότι στις περισσότερες αναφορές (ιδιαίτερα σε αυτές που αφορούν τη βίωση της χριστιανικής διδασκαλίας και τη σχέση Θεού - ανθρώπου) και στις περισσότερες ενότητες με θέμα τη χριστιανική θρησκεία, πρωταγωνιστούν παιδιά. Έτσι παρέχεται στα νήπια-ακροατές των κειμένων ως πρότυπο προς μίμηση ένα πρόσωπο της δικής τους ηλικίας, το παιδί-πρωταγωνιστής του κειμένου (Lamme, L., et al. 1992: 13-14). Το παιδί-πρότυπο βρίσκεται εγγύτερα στην

παιδική ψυχή του ακροατή από τον ενήλικο-πρότυπο, γι' αυτό και είναι πιο εύκολο το παιδί-ακροατής να μιμηθεί τις απόψεις και τη συμπεριφορά του παιδιού-προτύπου (Αναγνωστόπουλος, Β., 1993: 89). Αξίζει να σημειωθεί στα ότι κείμενα η πρωτοβουλία είτε για την εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας είτε για τη συμμετοχή στη λατρεία ανήκει αποκλειστικά στα παιδιά- πρωταγωνιστές και η απουσία της επιβολής των ενηλίκων είναι χαρακτηριστική. Με αυτόν τον τρόπο δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στη λατρευτική και φιλανθρωπική δράση του παιδιού ως αποτελέσματος ελεύθερης προσωπικής επιλογής και το θετικό ενεργητικό παιδικό πρότυπο ενισχύεται.

Από τα κείμενα του Ανθολογίου, γενικότερα, και από τα κείμενα με θέμα τη χριστιανική θρησκεία, ειδικότερα, απουσιάζουν ο διδακτισμός και ο δογματισμός, που απωθούν το παιδί, και κυριαρχούν ο συναισθηματισμός και η βιωματικότητα, που ελκύουν το παιδί. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα τα μηνύματα των κειμένων να μεταδίδονται στα παιδιά με πιο φυσικό και αποτελεσματικό τρόπο, τουλάχιστον όσον αφορά το ίδιο το κείμενο. Ιδιαίτερα αποτελεσματικό θεωρείται το χαρακτηριστικό αυτό στα κείμενα που αναφέρονται στη σχέση μεταξύ Θεού και ανθρώπου και στην εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας.

Αισθητή είναι η έλλειψη αναφορών σε άλλα χριστιανικά δόγματα και σε άλλες θρησκείες, ώστε να φαίνεται η παγκοσμιότητα του φαινομένου της θρησκείας. Η έλλειψη αυτή χαρακτηρίζει σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό τα σχολικά εγχειρίδια γλώσσας και λογοτεχνίας και των άλλων βαθμίδων της εκπαίδευσης (Τσακαλίδης, Γ., 1996: 34· Γρίζοπούλου, Ο., Παναγιωτίδης, Μ. και Σακελλίων, Σ., 1996: 123-131· Οικονομίδης, Β., 1998· Ζαμπέτα, Ε., 2003: 133) και ίσως είναι χαρακτηριστικό της μονοπολιτισμικής μέχρι πρόσφατα κοινωνίας μας. Θεωρούμε ότι η κυριαρχία της πληροφόρησης από τα Μ.Μ.Ε., η συμμετοχή μας στην Ενωμένη Ευρώπη των διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων και η πολυπολιτισμική πλέον ελληνική κοινωνία (Poliis, Α., 1999: 193· Βασιλόπουλος, Χ., 1996: 95) είναι λόγοι που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον εμπλουτισμό του Ανθολογίου με κείμενα τα οποία θα περιέχουν αναφορές σε άλλα δόγματα ή θρησκείες. Τα κείμενα αυτά (έργα παιδικής λογοτεχνίας, παραμύθια, θρύλοι χριστιανικών, μουσουλμανικών και λαών άλλων θρησκειών) θα πρέπει βέβαια να πληρούν τα κριτήρια λογοτεχνικότητας και, χωρίς να επεκτείνονται σε δογματικά θέματα, να βοηθούν το παιδί στην κατανόηση της παγκοσμιότητας της θρησκείας, στο σεβασμό των διαφορετικών θρησκευτικών αντιλήψεων, στην επισήμανση των κοινών υψηλών ιδεών των θρησκειών (όπου υπάρχουν) και να δίνουν το έναυσμα για σχετικές συζητήσεις και δραστηριότητες στο χώρο του Νηπιαγωγείου

(Ρεράκης, Η., 1997: 216' ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2002: 18).

Πολλά από τα κείμενα που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία μπορούν να αξιοποιηθούν διδακτικά με την εφαρμογή δραστηριοτήτων όπως η απόδοση των διαλογικών τους μερών (π.χ. «Το ευλογημένο καράβι», σελ. 277' «Ο κουμπάρας», σελ. 289), η δραματοποίησή τους από τα παιδιά (Taylor, E., 2000: 205-223' ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι., 2002: 29). Όταν τα παιδιά προσεγγίζουν και επεξεργάζονται με αυτούς τους βιωματικούς τρόπους το κείμενο, οδηγούνται αποτελεσματικότερα στην επισήμανση, την κατανόηση και την επεξεργασία ακόμα και εκείνων των σχετικών με τη χριστιανική θρησκεία μηνυμάτων που είτε δε δηλώνονται με ιδιαίτερη σαφήνεια είτε δηλώνονται με πολύ άχρωμο τρόπο στο κείμενο (Rowe, D. 2000: 3-25' Lamme, L., et al. 1992: 16). Προς την ίδια θετική κατεύθυνση οδηγεί και η διαπίστωση ότι τα περισσότερα ποιήματα θρησκευτικού περιεχομένου και όλες οι προσευχές είναι κατάλληλες για εκμάθηση και απαγγελία από τα παιδιά.

Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται να δοθεί στην επεξεργασία των κειμένων μετά την ακρόασή τους. Η επεξεργασία των κειμένων, που περιέχουν αναφορές στη χριστιανική θρησκεία δεν πρέπει να είναι προσανατολισμένη αποκλειστικά στις συγκεκριμένες αναφορές, μερικές από τις οποίες δε μεταδίδουν σημαντικά μηνύματα (π.χ. οι αναφορές σε τοπόσημα, ονόματα κ.ά.), αλλά στο κύριο θέμα του κειμένου στο πλαίσιο του οποίου θα συζητούνται και οι αναφορές αυτές. Τόσο για τα κείμενα αυτά όσο και για τα κείμενα που αντλούν το κύριο θέμα τους από τη θρησκευτική πίστη η συζήτηση πρέπει να παίρνει τέτοια μορφή, ώστε να μην εκβιάζει την ερμηνεία των μηνυμάτων του κειμένου από το παιδί, αλλά να υποβοηθά διακριτικά το παιδί στον εντοπισμό τους και στην ανάπτυξη γόνιμου προβληματισμού. Ερωτήσεις, κυρίως ανοιχτού τύπου, όπως «Τι συνέβη στην ιστορία που διαβάσαμε;», «Γιατί συνέβη;», «Πώς αισθάνθηκαν οι πρωταγωνιστές;», «Πώς αισθάνθηκες εσύ;», «Αυτά που διαβάσαμε σου θυμίζουν κάτι από τη δική σου ζωή, από τη ζωή σου στο σπίτι, στο σχολείο;», «Τι σου άρεσε, τι θα θυμάσαι περισσότερο από αυτή την ιστορία;», βοηθούν τα παιδιά να εντοπίζουν το θέμα της αφήγησης, να κατανοούν τα ηθικά κίνητρα, τα συναισθήματα των ηρώων, την επίδραση των πράξεων ενός προσώπου στη ζωή των άλλων και να συνδέουν το θέμα της ιστορίας με την προσωπική τους ζωή (Lamme, L., et al. 1992: 16-22' Τάφα, Ε., 2001:153-154).

Ιδιαίτερα αποτελεσματική για την κατανόηση και επεξεργασία των αναφορών στη χριστιανική θρησκεία είναι η αξιοποίηση των σχετικών κειμένων σε συνδυασμό με δραστηριότητες άλλων τομέων του προγράμματος όπως:

συζήτηση για τις εορτές του Χριστιανισμού και ανάγνωση σχετικών κειμένων, συζήτηση για τις ανάγκες όλων των παιδιών της Γης και επεξεργασία - εκμάθηση της σχετικής «Προσευχής» (σελ. 202), συζήτηση για την επικινδυνότητα του ναυτικού επαγγέλματος και επεξεργασία του ποιήματος «Το ευλογημένο καράβι» (σελ.277) κ.ά. Με αυτόν τον τρόπο τα κείμενα συνδέονται με τα άλλα γνωστικά αντικείμενα (Κατσίκη-Γκίβαλου, Α., 1999: 38-40) στο πλαίσιο της διαθεματικής προσέγγισης της διδασκαλίας (Γκλιάου, Ν., 2002: 124-125).

Η νηπιαγωγός δημιουργώντας το ενδεδειγμένο παιδαγωγικό κλίμα στην τάξη, επιλέγοντας το κατάλληλο κάθε φορά κείμενο, κάνοντας εύστοχες παρατηρήσεις, διευθύνοντας σωστά τη συζήτηση και ευαισθητοποιώντας τα παιδιά πάνω στις αναφορές για τη χριστιανική θρησκεία που εμφανίζονται στα κείμενα του Ανθολογίου μπορεί να συμβάλει δραστικά στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας των μαθητών μέσα από την ακρόαση λογοτεχνικών κειμένων. Πρέπει να τονιστεί όμως εδώ ότι η ανάγνωση και η αφήγηση λογοτεχνικών κειμένων δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποκαταστήσει τις σχετικές με τη θρησκευτική ζωή του νηπίου δραστηριότητες, ούτε να καταλήξει σε στείρα κατήχηση των μαθητών. Άλλωστε η μετάδοση χριστιανικών μηνυμάτων δεν είναι ούτε το μοναδικό ούτε το κύριο κριτήριο για την επιλογή των λογοτεχνικών κειμένων που χρησιμοποιούνται στο Νηπιαγωγείο. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι έχοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις η νηπιαγωγός μπορεί να χρησιμοποιεί λογοτεχνικά κείμενα του Ανθολογίου υποβοηθώντας τα παιδιά να αναπτυχθούν όχι μόνο από θρησκευτικής, αλλά και από ηθικής πλευράς (Straugham, R., 1988: 22), καθώς αρκετές έρευνες συνδέουν την ηθική ανάπτυξη με τη θρησκευτική πίστη (Κακαβούλης, Α., 1994: 288-294, Straugham, R., 1988: 7-8, 21, Lamme, L., et al. 1992: 12-22).

Γενικό συμπέρασμα της έρευνάς μας είναι ότι το «Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο» εμπεριέχει αρκετές αναφορές στη χριστιανική θρησκεία, αρκετές ενότητες που έχουν ως κύρια θέματά τους ορισμένες πτυχές και εκφάνσεις της χριστιανικής θρησκείας και μπορεί με την κατάλληλη διδακτική αξιοποίηση να υποβοηθήσει τη θρησκευτική ανάπτυξη και τη χριστιανική καλλιέργεια των νηπίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος, Β. (1993). *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη Δεκαετία 1970-1980*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 9^η έκδ.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (2001). *Ιδεολογία και Παιδική Λογοτεχνία. Έρευνα και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Αποστολίδου, Β. (1999). Λογοτεχνία και ιδεολογία: Το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο Αποστολίδου, Β. και Χοντολίδου, Ε. (Επιμ.): *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 335-347.
- Άχλης, Ν. (1983). *Οι Γειτονικοί μας Λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα Σχολικά Βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Βαγιανός, Γ. (1989). *Η Θρησκευτική Αγωγή στην Α/βάθμια Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Έκδ. του συγγ.
- Βάμβουκας, Μ. (1988). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Βασιλόπουλος, Χ. (1993). *Ο Μαθητής ως Κριτήριο του Μαθήματος των Θρησκευτικών*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Βασιλόπουλος, Χ. (1996). *Θρησκευτική Αγωγή και Αυτονομία του Παιδιού*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Γκλιάου, Ν. (2002). Λογοτεχνία και διαθεματικότητα στα προγράμματα σπουδών του Νηπιαγωγείου. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 7, 119-126.
- Γριζοπούλου, Ο., Παναγιωτίδης, Μ. και Σακελλίων, Σ. (1996). Το Ισλάμ στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Στο Ν. Ζαχαρόπουλος και Γρ. Ζιάκας (Επιμ.), *Το Ισλάμ στα Σχολικά Βιβλία της Ελλάδος. Μια Προσέγγιση στο Διάλογο Χριστιανισμού και Ισλάμ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής, Τόμ 2 (1991-1992), Παράρτημα Αρ. 2*, 123-131.
- Δημητρόπουλος, Π. (1997). Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, τα δικαιώματα των γονέων και η «επικρατούσα» θρησκεία. Στο Χλέπας, Ν.-Κ. και Δημητρόπουλος, Π. *Ζητήματα Θρησκευτικής Ελευθερίας στο Χώρο της Εκπαίδευσης*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκουλας, 55-102.
- Δημούλης, Δ. (1999). Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού. Στο Χριστόπουλος, Δ. (Επιμ.), *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στη Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., 81-164.
- Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Σχολείο και Θρησκεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζερβού, Α. (1999). Η λογοτεχνία στο σχολείο ή οι απορίες μιας ενήλικης που διαβάζει λογοτεχνία. Στο Αποστολίδου, Β. και Χοντολίδου, Ε. (Επιμ.): *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 15-34.
- Θεοδώρου, Ε. (1990). Θρησκευτικές εορτές και αγωγή. Στην *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, Τόμ. 4, σελ. 2362-2363.
- Κακαβούλης, Α. (1994). *Ηθική Ανάπτυξη και Αγωγή*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Κακαβούλης, Α. (1998). Θρησκευτική ανάπτυξη και αγωγή. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 1, 71-80, 2, 24-30.
- Καλλέργης, Η. (1993). Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα. Στο Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (Επιμ.): *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Καστανιώτης, Τόμ. Α', 41-55.
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (1999). Η αμφίδρομη σχέση λογοτεχνίας και γνωστικών αντικειμένων. Στο Αποστολίδου, Β. και Χοντολίδου, Ε. (Επιμ.): *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 35-41.
- Κιτσαράς, Γ. (2001). *Προσχολική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ., Β' έκδ. αυξημένη και βελτιωμένη.
- Κογκούλης, Ι. (2003). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κοντολέων, Μ. (1987). *Απόψεις για την Παιδική Λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκης.

- Κουλόμζιν, Σ. (2000). *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*. (Μετ. Π. Τσαλίκη). Αθήνα: Ακρίτας, Δ' έκδ.
- Κόφφας, Αλ. (2002). *Γενική και Ειδική Διδακτική Μεθοδολογία Δραστηριοτήτων Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Κρασανάκης, Γ. (1986). *Η εφηβεία. Ψυχοπαιδαγωγική Θεώρηση*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, Π. (1977). *Νηπιαγωγική*. Τόμ. 3, *Μεθοδολογία Β'*. Αθήνα: Αφοί Βλάσση.
- Μηλιώνης, Χρ. (1989). Τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Δ.Ε. Το ιστορικό τους και η κριτική τους. *Το Δέντρο*, 48-49, 49-52.
- Μπονίδης, Κ. και Χοντολίδου, Ε. (1997). Έρευνα σχολικών εγχειριδίων : από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης – το παράδειγμα της Ελλάδας. Στο Βάμβουκας, Μ. και Χουρδάκης, Α. (Επιμ.): *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη : Τάσεις και Προοπτικές. Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας – Πανεπιστημίου Κρήτης*. Ρέθυμνο 3-5 Νοεμβρίου 1995. Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 188 – 224.
- Νόμος Πλαίσιο 1566 / 1985. *Δομή και Λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και Άλλες Διατάξεις*. Φ.Ε.Κ. 167 / 30-9-1985, τευχ. Α'.
- Νταφούλης, Δ. (1995). *Το Θρησκευτικό Στοιχείο στα Αναγνωστικά Βιβλία της Δημοτικής Εκπαίδευσης (1900-1940) και η Ανάγκη Ύπαρξής του*. Αθήνα: Έκδ. του συγγ.
- Οικονομίδης, Β. (1998). Η χριστιανική θρησκεία στα βιβλία «Η Γλώσσα μου» του Δημοτικού Σχολείου. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 3, 67-79.
- Οικονομίδης, Β. (υπό δημοσίευση). Θεματικές ενότητες στο «Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο». *Παιδαγωγικός Λόγος*.
- Οικονομίδου, Σ. (2000). *Χίλιες και Μία Ανατροπές. Η Νεωτερικότητα στη Λογοτεχνία για Μικρές Ηλικίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παγανός, Γ. (1989). Λογοτεχνία και σχολείο. *Το Δέντρο*, 48-49, 94-97.
- Πάλλα, Μ. (1992). Η ανάλυση περιεχομένου. *Φιλολόγος*, 67, 45-54.
- Παπαμανώλης, Κ. (1994). Η ύλη των αναγνωστικών του Δημοτικού «Η Γλώσσα μου» σε θεματικές ενότητες. *Γλώσσα*, 33, 39-45 και 34, 62-74.
- Παπάς, Α. (1990). *Διδακτική Μεθοδολογία και Προσχολική Πρακτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ράμφου Στ. (1985). *Κυριακοδρόμιο: Γλώσσα-Παιδεία-Παράδοση*. Αθήνα: Κέδρος.
- Ρεράκης, Η. (1997). *Θρησκευτικά και Πολιτιστικά Πρότυπα στο Μάθημα «Η Γλώσσα μου» της Α/θμιας Εκπαίδευσης. (Το Διδακτικό τους Περιεχόμενο)*. Αθήνα: Έλλην.
- Ρεράκης, Η. (1997α). Η θεολογική θεώρηση της οικολογικής παιδείας. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 3, 27-36.
- Σακελλαρίου, Χ. (1987). *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Φιλιππότης, 5^η έκδ.
- Σταθόπουλος, Μ. (1999). Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας. Στο Χριστόπουλος, Δ. (Επιμ.), *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., 199-224.
- Σύνταγμα της Ελλάδος 1975 / 1986*. Αθήνα 1986.
- Σωτηρέλης, Γ. (1999). Ο χωρισμός Κράτους – Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε. Στο Χριστόπουλος, Δ. (Επιμ.), *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., 19-79.
- Τάφα, Ε. (2001). *Ανάγνωση και Γραφή στην Προσχολική Ηλικία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσακαλίδης, Γ. (1996). Το Ισλάμ στα αναλυτικά προγράμματα των σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδος καθώς και στις οδηγίες του Παιδαγωγικού

- Ινστιτούτου. Στο Ν. Ζαχαρόπουλος και Γρ. Ζιάκας (Επιμ.), *Το Ισλάμ στα Σχολικά Βιβλία της Ελλάδος. Μια Προσέγγιση στο Διάλογο Χριστιανισμού και Ισλάμ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής, Τόμ 2 (1991-1992), Παράρτημα Αρ. 2, 25-35.*
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Ε.Π.Θ.), (1990). *Αναλυτικό και Ημερήσιο Πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου (Π.Δ. 486 / 1989 – Φ.Ε.Κ. 208 Α')*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο {ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι.}, (1991). *Βιβλίο Δραστηριοτήτων για το Νηπιαγωγείο. Βιβλίο Νηπιαγωγού*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., Β' έκδ.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο {ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι.}, (2001). *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων για το Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο {ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι.}, (2002). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων*. Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και Παιδαγωγική Βία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χλέπας, Ν.-Κ. (1997). Παρελθόν και μέλλον της θρησκείας στην εκπαίδευση. Η απόφαση «Κγuzifix» του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και η σημασία της. Στο Χλέπας, Ν.-Κ. και Δημητρόπουλος, Π. *Ζητήματα Θρησκευτικής Ελευθερίας στο Χώρο της Εκπαίδευσης*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 13-54.
- Χοντολίδου, Ε. (1999). Λογοτεχνία και Γλώσσα. Λογοτεχνικά Κείμενα στο εγχειρίδιο « Η Γλώσσα μου». Εφημ. *Η Καθημερινή –Επτά Ημέρες*, 7 Φεβρουαρίου 1999, σελ 28.
- Χουρδάκης, Α. (1994). *Ο Αρχαίος Κόσμος στα Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Illinois: The Free Press.
- Braun, M. και Andersen, W. (1990). Θεού έννοια και παράσταση στο παιδί. (Μετ. Κ. Βεργή). Στην *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, Τόμ 4, σελ.2327-2328.
- Duverger, M. (1989). *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*. (Μετ. Ν. Παπαδόδημα), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε., Ε' έκδ., Τομ. 2.
- Krippendorff, K. (1981). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lagneau, L. (1996). Ανάλυση Περιεχομένου. (Μετ. Ε. Βεντουρά-Παπαχρίστου). Στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, Τόμ. 8, σελ. 325-327.
- Lamme, L., Krogh, S., and Yachmetz, K., (1992). *Literature-Based Moral Education: Children's Books and Activities for Teaching Values, Responsibility and Good Judgment in the elementary School*. Phoenix: Oryx.
- Polis, A. (1999). Ελλάδα: ένα προβληματικό κοσμικό κράτος. Στο Χριστόπουλος, Δ. (Επιμ.), *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στη Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., 165-197.
- Rowe, D. (2000). Bringing books to life : the role of book-related dramatic play in young childrens literacy learning. In Roskos K.. and Christie J. (Eds) *Play and Literacy in Early Childhood. Research from Multiple Perspectives*. Mahah NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 3-25.
- Straughan, R. 91988). *Can We Teach Children to Be Good? Basic Issues in Moral, Personal and Social Education*. Bristol: Open University Press, New ed.
- Taylor, E. (2000). *Using Folktales*. Cambridge: Cambridge University Press.